

Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika, na temelju članka V stavak 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i članka 39. stavak 1. Poslovnika o radu Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 6. do 12. svibnja 2003. godine, donijelo je

ODLUKU

I

Graditeljska cjelina - Stari grad Ključ u Ključu proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: nacionalni spomenik).

Nacionalni se spomenik nalazi na lokaciji koja obuhvaća k.č. 1/22, naziv parcele Breščica, k.o. Ključ II, općina Ključ, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

Na nacionalni se spomenik primjenjuju mjere zaštite i rehabilitacije utvrđene Zakonom o provedbi odluka Povjerenstva za zaštitu nacionalnih spomenika uspostavljenog prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini ("Službene novine Federacije BiH", br. 2/02 i 27/02).

II

Vlada Federacije Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: Vlada Federacije) dužna je osigurati pravne, znanstvene, tehničke, administrativne i financijske mjere za zaštitu, konzervaciju, prezentaciju i rehabilitaciju nacionalnoga spomenika.

Vlada Federacije dužna je osigurati sredstva za izradbu i provedbu potrebne tehničke dokumentacije za rehabilitaciju nacionalnoga spomenika.

Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika (u daljnjem tekstu: Povjerenstvo) utvrditi će tehničke uvjete i osigurati financijska sredstva za izradbu i postavljanje informacione ploče sa osnovnim podacima o spomeniku i odluci o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom.

III

Na prostoru zaštite objekta na k.č. 1/22, naziv parcele Breščica, nisu dopušteni nikakvi radovi izuzev konzervatorsko-restauratorskih, te radovi u svrhu prezentacije spomenika, uz projekt odobren od federalnoga ministarstva nadležnoga za prostorno uređenje i stručni nadzor nadležne službe zaštite naslijeđa na razini Federacije Bosne i Hercegovine.

Vlada Federacije dužna je posebno osigurati da rehabilitacija bude provedena sukladno sljedećim uvjetima:

- na samom spomeniku i u I zoni zaštićenoga područja dopušteni su samo istraživački radovi i radovi konzervacije, uključujući i

one koji imaju za cilj prezentaciju spomenika, uz uvjete navedene u stavku 1. ove točke;

- na području spomenika nije dopuštena izgradnja nikakvih objekata niti postavljanje privremenih ili stalnih struktura čija svrha nije isključivo zaštita i prezentacija spomenika;
- spomenik treba biti otvoren za javnost da se može koristiti u edukativne i kulturne svrhe.

Nužne mjere zaštite spomenika:

- čišćenje zidova od raslinja koje predstavlja opasnost za strukturu spomenika,
- manji zahvati na konzervaciji postojećega stanja.

I zaštitna zona obuhvaća k.č: 1/22, k.o. Ključ II. Područje ove zone obuhvaća srednjovjekovni i osmanski grad Ključ, Tabore i kulu Ljubicu.

U ovoj zoni nije dopuštena izgradnja objekata, sječa šume i ostale radnje koje bi mogle utjecati na izmjenu područja, tj. postavljanje privremenih objekata i izvođenje infrastrukturnih radova.

II zaštitna zona obuhvaća površinu od Turbeta putem do Tabora i najmanje 100 m od Tabora na istok, zatim područje između Tabora i staroga grada Ključa, te područje ispod južnih bedema grada Ključa do ispod lokaliteta "Podgrađe". U ovoj zoni nije dopušteno građenje, uključujući i promjenu krajolika, osim restauracije i rehabilitacije objekata koji čine sastavni dio šire zaštićene prostorne cjeline.

IV

Stavljaju se van snage svi provedbeni i razvojni prostorno - planski spisi koji su u suprotnosti sa odredbama ove odluke.

V

Svatko će se, a posebno nadležni organi Federacije Bosne i Hercegovine, kantona, gradske i općinske službe suzdržati od poduzimanja bilo kakvih radnji koje mogu oštetiti nacionalni spomenik ili dovesti u pitanje njegovu zaštitu i rehabilitaciju.

VI

Ova će se odluka dostaviti Vladi Federacije, federalnome ministarstvu nadležnome za prostorno uređenje, nadležnoj službi zaštite naslijeđa na razini Federacije Bosne i Hercegovine i općinskome organu uprave nadležnome za poslove urbanizma i katastra, radi provedbe mjera utvrđenih u toč. II - V ove odluke i nadležnome općinskome sudu radi upisa u zemljišne knjige.

VII

Sastavni je dio ove odluke obrazloženje sa pratećom dokumentacijom, koje je dostupno na uvid zainteresiranim osobama u prostorijama i na web stranici Povjerenstva (<http://www.aneks8komisija.com.ba>).

VIII

Prema članku V, stavak 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, odluke Povjerenstva su konačne.

IX

Ova odluka stupa na snagu danom donošenja i objavit će se u «Službenom glasniku BiH» i «Službenim novinama Federacije BiH».

Ovu odluku Povjerenstvo je donijelo u sljedećem sastavu: Zeynep Ahunbay, Amra Hadžimuhamedović, Dubravko Lovrenović, Ljiljana Ševo i Tina Wik.

Predsjedavajuća Povjerenstva

Amra Hadžimuhamedović

Broj: 06-6-741/03-3
6. svibnja 2003. godine
Sarajevo

O b r a z l o Ź e n j e

I – UVOD

Na temelju Zakona o provedbi odluka Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, uspostavljenog prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, članka 2, stavka 1, “nacionalni spomenik” je dobro koje je Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika proglasilo nacionalnim spomenikom sukladno čl. V i VI Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, kao i dobra upisana na Privremenu listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine («Službeni glasnik BiH», broj 33/02), sve dok Povjerenstvo ne donese konačnu odluku o njihovome statusu, a za što ne postoji vremensko ograničenje i bez obzira da li je za dotično dobro podnesen zahtjev.

Povjerenstvo je na sjednici održanoj od 01. do 02. srpnja 1999. godine donijelo odluku o stavljanju **Graditeljske cjeline -srednjovjekovni grad Ključ u Ključu, općina Ključ**, na Privremenu listu nacionalnih spomenika, pod nazivom **Ostaci starog grada i utvrda Stjepana Tomaševića u Ključu**, i to pod rednim brojem **300**. Sukladno odredbama Zakona, a na temelju članka V, stav 4. Aneksa 8. i članka 35 Poslovnika o radu Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika, Povjerenstvo je pristupilo provedbi postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom.

II - PRETHODNI POSTUPAK

U postupku koji prethodi donošenju konačne odluke o proglašenju izvršen je uvid u:

- dokumentaciju o lokaciji imovine i sadašnjem vlasniku i korisniku dobra (kopiju katastarskoga plana i zemljišnoknjižni izvadak),
- podatke o sadašnjem stanju i namjeni dobra, uključujući i opis i fotografije, podatke o eventualnim oštećenjima tijekom rata, podatke o eventualnim intervencijama na restauraciji ili drugoj vrsti radova na dobru, itd,
- sadašnje stanje dobra,
- povijesnu, arhitektonsku ili drugu dokumentarnu građu o dobru.

Na temelju uvida u prikupljenu dokumentaciju i stanje dobra utvrđeno je sljedeće:

1. Podaci o lokalitetu

Lokacija

Uz gornji tok rijeke Sane nalazi se područje Ključa i Pecke, stisnuto između Muleža na sjeveru, Dimitora na istoku, Crne gore na jugu, te Šiše (Srnetica) i Grmeča na zapadu. Naselje Ključ smješteno je u pitomoj oazi u planinskome okruženju, uz lijevu obalu Sane, kod njezinoga ulaska u veliki

kanjon "Sklop" koji je dijeli od područja Sanskoga Mosta. Ključ odlikuje povoljan prometni položaj na spoju dviju antičkih magistralnih cesta (Salona - Siscia dolinom Sane i Salona-Servitium preko Pecke), po čijim trasama je vodila i srednjovjekovna komunikacija. Danas preko Ključa prolazi jedini put prema Petrovačkome polju i Sanskome Mostu.

Srednjovjekovni grad Ključ nalazi se na k.č. 1/22, broj posjedovnog lista 107, k.o. Ključ II ;vlasništvo DOO "Šumarstvo", P.D. Ključ iz Ključa.

Grad Ključ se nalazi iznad lijeve obale Sane, iznad suvremenoga naselja Ključ. Na lokalitetu Grad, na nadmorskoj visini od 521 m, na mjestu gdje Sana ulazi u klisuru između Breščice (528 m) i Ljubinske planine (656 m), na prirodno iznimno dobro branjenome položaju, sagrađena je još u antičko doba, a zatim i u srednjem vijeku utvrda.

Povijesni podaci

Pri arheološkim iskopavanjima i rekognosciranjima na Gradu na prostoru palače i na prostoru oko kule Ljubice ustanovljeni su antički nalazi. Iskopavanja Bojanovskog, povrdila su rekognosciranja Radimskog s kraja 19. stoljeća. Na Gradu je, iznad Ključa, bila podignuta jaka rimska utvrda, kojoj se ne može pobliže odrediti vrijeme postanka. Sa ove se utvrde nadzirao važan prijelaz preko Sane. Tragovi se manje rimske utvrde nalaze i na platou kod kule Ljubice, a na platou ispod nje su ostaci nekoga antičkoga zidanoga objekta.

U ovoj se predionoj cjelini u srednjem vijeku formirala jedinstvena teritorijalno-politička cjelina-župa Sanica. Područje obiluje šumom, zemljom i dobrim pašnjacima.

Vrijeme nastanka prvih fortifikacija srednjovjekovnoga grada Ključa moglo bi se samo naslutiti. U prvo vrijeme je Ključ bio župski grad srednjovjekovne župe Sanice. Bio je jedan od najstarijih gradova, sagrađen, po pretpostavci Bojanovskog, tijekom 13. stoljeća (Bojanovski, 1973, 105 ; Truhelka, 1904, 61).

Grad se Ključ prvi put izričito spominje 1322. godine, u povelji bana Stjepana II Kotromanića koji daruje Vukosavu Hrvatiniću župe Banicu (Mrenska župa) i Vrbanju, i u njima gradove Ključ i Kotor. Ključ, kao centar župe Banice, postaje posjed Hrvatinića. Vukosav, sin kneza Hrvatina, spominje se 1325. godine kao ključki knez. Od tada je Ključ u posjedu Hrvatinića. Pošto su sinovi Hrvatina Stjepanića stupili u vazalni odnos prema banu Stjepanu II Kotromaniću, župa Banica i grad Ključ su uključeni u područje bosanske države. Oko 1325. godine, Hrvatinić, otac Vukosava Hrvatinića, nosi nadimak Ključki, znači da je grad postojao negdje krajem 13. stoljeća.

Kralj Tomaš je, poveljom izdatom u Vranduku 1446. godine, potvrdio posjed Ključa Ivanišu Dragišiću i sinovima. Iako je grad Ključ bio poznat već 120 godina, tek se u navedenoj povelji kralja Tomaša spominje i varoš Podključ. Ključ i čitav prostor Donjih krajeva dobili su na značaju kada je pred navalom Osmanlija došlo do pomjeranja središta države u zapadne krajeve. Boravak kralja i njegove svite pojačalo je i trgovinu i gospodarski razvoj kraja.

Posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević je 1463. godine pokušao u Ključu naći utočište, ali je uhvaćen i zarobljen.

Osmanlije su zauzele Ključ 1463. godine i držali su ga do 1878. godine. U gradu je bila stalna posada sa dizdarom na čelu sve do 1838. godine. Krajem 17. stoljeća u Ključu je sjedio i kapetan.

U gradu je sagradio džamiju neki Hadži Osman, u kojoj je 1775. godine, bilo osam službenika.

Tijekom operacija pod gradom 1878. godine dolazi i do sukoba između osmanskih branitelja i austrijskih okupacijskih trupa.

Dosadašnja zakonska zaštita

U postupku koji prethodni donošenju konačne odluke o proglašenju izvršen je uvid u spise o zaštiti dobra i utvrđeno je sljedeće:

na temelju zakonske odredbe, a Rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH broj: 150/51 od 1.veljače1951. godine u Sarajevu, srednjovjekovni grad Ključ stavljen je pod zaštitu države.

Rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH br.249. upisan je u Registar nepokretnih spomenika kulture.

Na temelju zakonske odredbe, a Rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH broj: 151/51 od 1.veljače1951. godine u Sarajevu, turski grad Ključ u Ključu, stavljen je pod zaštitu države (Tabori).

Rješenjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR BiH br.250. upisan je u Registar nepokretnih spomenika kulture.

Prostornim planom Republike Bosne i Hercegovine do 2002. godine je evidentiran i valoriziran kao spomenik II kategorije.

Graditeljska cjelina-srednjovjekovni grad Ključ, u Ključu, nalazi se na Privremenoj listi nacionalnih spomenika pod imenom Ostaci starog grada i utvrda Stjepana Tomaševića u Ključu pod rednim brojem 300.

2. Opis spomenika

Grad Ključ je visinski grad, zidan u vrijeme hladnoga oružja, a tijekom vremena prilagođavani su pojedini dijelovi grada ili objekata vatrenom oružju.

Ruševine grada Ključa sastoje se, arhitektonski gledano, iz tri odvojena kompleksa koji su činili organsku cjelinu, ali nisu bili obuhvaćeni jedinstvenim sustavom perimetralnih zidova. Osnovne značajke samog srednjovjekovnog grada su izduženost osnove i relativno mala površina branjenoga prostora, ali nešto kompliciraniji sustav fortifikacija.

-**Grad** u užem smislu, nalazi se visoko iznad Sane, i jedino je ovaj dio bio uklopljen kao cjelina u zidine. U taj kompleks spada jezgro srednjovjekovne utvrde sa nekom vrstom "podgrađa" ispod nje. "Podgrađe", koje se nalazilo oko 50 m ispod Kapi-kule, bilo je također opasano zidovima, ali su oni odavno propali. Na zaravanku ispod sjevernoga bedema otkriven je, u 4 sonde, samo antički materijal, splavljen sa Grada. Područje tog dijela ispod Grada je zaraslo u šumu.

-**Kula** Ljubica, detaširana kula, nalazi se na najzapadnijem i najvišem vrhu stjenjaka iznad Grada i Tabora.

-**Tabori** leže na sedlu niže grada. U osnovi su srednjovjekovna građevina, a u sadašnjem obliku potječu iz osmanskoga vremena.

Grad je najstariji i on predstavlja srednjovjekovni grad Ključ. Tijekom vremena su i u njemu na pojedinim objektima vršene prepravke radi prilagođavanja vatrenome oružju. Grad se sastoji od više objekata podignutih na neravnom, stjenovitom tlu sa nekoliko grebena, koji se okomito ruši prema

jugu, tj. dolini u kojoj leži današnje naselje Ključ. Sa juga je zaštićen stijenama, tj. dubokom provalijom, a sa sjevera visokim bedemima, tj. zaštitnim omotačem koji obuhvaća cijeli kompleks srednjovjekovne utvrde. Tlocrt je grada maksimalno prilagođen dugačkom i uskom terenu.

Orijentiran je zapad-istok, a prostire se po dužini oko 125 m, dok se širina unutaršnjega prostora, ovisno od raspoloživog terena za gradnju, kreće u prosjeku od 5 do 13 m. Površina Grada iznosi oko 1300 m². Na tom se prostoru nalazilo nekoliko cjelina. Polazeći od zapada ka istoku (prema tlocrtu napravljenome u Republičkome zavodu) nižu se:

Branič-kula (glavna kula) ima šestokutnu osnovu (**B**), unutrašnjeg promjera oko 3 m. U njoj je otkopana četvorna prostorija (tamnica ili spremište topovskih kugli). Namjena ove prostorije nije utvrđena jer je zatečena bez nalaza. Ispred nje je predvorje, prizmatičnoga oblika (**B1**), dimenzija 3.15x2.6 m, prvobitne dubine 2.5 m. Predvorje je, izgleda, nasuto na prelazu iz 15. u 16. stoljeće.. Ovim nasipom ojačan je ujedno i sjeverni bedem Grada. Prvobitna srednjovjekovna debljina sjevernoga bedema iznosila je standardnu mjeru 1.1 m, a sa navedenim pojačanjem 2.1 m. Paralelno sa tim radovima je bila snižena i Branič-kula, a unutrašnjost joj je ispunjena žbukom i kamenom radi veće otpornosti na artiljerijsku vatru. Prilaz ulazu Branič-kuli bio je kaldmiran.

Iz predvorja Branič-kule ulazilo se u dugačak (35 m) i uzak obor (3-4 m) u zapadnoj polovini Grada (**B2**). On je uglavnom služio za komunikaciju između te kule i istočnoga djela Grada, gdje su se nalazili glavni objekti, ulaz u Grad (**A**), istočni obor, palača (**E**, **E1** i **E2**, **F4**) dvije cisterne (**E3** i **C1**) i srednjovjekovno topovsko gnjezdo na istočnom rubu Grada (**G**).

Ulazna kula (**A**) sagrađena je tek u osmansko doba. Na gravuri iz Kuripešićevog putopisa jasno se zapaža da je ulaz još tridesetih godina 16. stoljeća bio u bedemu. Dvokatna Kapi-kula je sagrađena, vjerojatno u istome stoljeću, ili nešto kasnije (Bojanovski, 1973, 102). Kapi-kula je imala nadsvođen ulaz sa zapadne strane. Na zidovima kule vidljivi su tragovi podužnih hatula. Zapadno od Kapi-kule su ostaci zida koji je štiti u vidu barbakana prvobitni glavni ulaz u Grad.

Nasuprot glavnom ulazu ispitan je prostor označen na planu **C**, **C1**, **C2**. Tu su na velikoj stenovitoj gromadi (srednjem grebenu), koja je dominirala ulazom u grad, otkopane tri vještačke terase, sa vrlo slabim tragovima zidova, debljine 0.55 m. Prema Bojanovskom se na mjestu **C** izgleda nalazio neki rimski objekt jer je tijekom iskapanja baš ovdje bila velika koncentracija antičke opeke i crijepa. U srednjeme vijeku je na prostoru **C** i **C1** bila neka zgrada, nepoznate namjene, u čijem je podrumu **C1** bila cisterna. Na ovom prostoru nađeno je mnogo kasnosrednjovjekovne keramike (Bojanovski, 1973., 103).

Objekt palače (**E-F**) vješto je ukopljen između srednjeg i istočnog grebena na ivici provalije. Palača, četverokutne osnove, površine oko 300 m², imala je nekoliko prostorija. Pored prizemlja, imala je i jedan kat, što se može zaključiti po ostatku sjevernoga zida koji se sačuvao do visine od 5.5 m. U kompleks palače se ulazilo sa sjevera, kroz širok i plitak trijem, dimenzija 8x2 m (**E1**), sa čije se istočne strane nalazila kuhinja, dimenzija 3x2.5 m (**E2**). Prostorija (**E**), je bila veličine 5x3.5 m i služila je kao oružarnica. Na podu je ustanovljen estrih od kvalitetne hidraulične žbuke, koja je zajedno sa ostacima donjih dijelova zidova i cisterne, ostatak neke prvobitno antičke

utvrde. Na strmome terenu, u južnome dijelu palače, iznad provalije, je bila cisterna (**E3**) koja se uslijed tektonskih poremećaja obrušila, ali je nađen na njezinome podu segment obloga luka gornjega otvora cisterne. Prostorija je **F** najprostraniji dio palače (9x6 m). Sačuvani su samo njeni temeljni zidovi. Na cijelome prostoru palače nalaženo je mnogo arheološkoga pokretnoga materijala, kasnosrednjovjekovne kuhinjske keramike, majolike, ulomaka pečnjaka i metalnih predmeta (klinaca dugih do 20 cm, eksera, potkovica i strelica), te kamenih i željeznih kugli za topove različitoga kalibra.

Istočni dio Grada, zvan Vrt ili Vrtolom, nalazi se nad kanjonom Sane. U prostoru **G** otkopano je topovsko gnijezdo koje su sačinjavale prostorija za posadu (dim. 6x5 m), a iza nje veliki topovski otvor u sjevernome bedemu.

Ispod se nalazilo Podgrađe na strmini prema rijeci Sani. Nađen je samo antički materijal koji predstavlja nanos sa Grada.

Isturena i detaširana kula **Ljubica** nalazi se, na susjednome visu sjeverozapadno od Grada, koji dominira cijelim prostorom ovoga dijela doline Sane. Sagrađena je u svrhu bočne zaštite Grada od neprijateljske artiljerije, tj da nadzire prilaz Gradu i onemogućuje postavljanje opsadnih položaja. Kružnog je presjeka, promjera 6 m, ima dva kata. Mogla je nastati u 15. stoljeću (Bojanovski, 1973., 103).

Tabori se nalaze oko 150 m sjeverozapadno od Kapi-kule staroga Grada, na prvoj sjevernoj terasi ispod Grada. Sagrađeni su u posljednjoj etapi srednjovjekovnog utvrđivanja Ključa. To je bila manja utvrda poligonalne osnove, podignuta na samom prilazu Gradu. Uz južni bedem Tabora nađeni su srednjovjekovni ostaci, prostorije i pokretni arheološki materijal, koji svjedoči da je i ovaj dio pripadao obrambenom kompleksu srednjovjekovnoga grada Ključa. Tabori se raspoznaju na gravuri iz Kuripešićevog putopisa iz tridesetih godina 16. stoljeća, ali bez kula.

Osmanlije su na ovome dijelu utvrde izveli značajnije preinake. Utvrda je imala trokutasti tlocrt. Na kutovima su izgrađene tri kule, i to dvije kule na istočnome bedemu i treća koja je srušena izgradnjom puta prije četrdesetak godina. Gradnja kula i relativno niskih zidova na Taborima nije bila naročito solidna. Srednjovjekovni ostaci prostorija uz južni bedem su u osmanskome periodu zatprani.

Sjeverna kula je veća, četvorne osnove, dužine stranica 7 m. Između nje i manje južne kule je zid dužine oko 20 m, na kojem je bio ulaz u Tabor od strane Grada. Treća kula više ne postoji.

3. Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi

1969. Sustavna arheološka istraživanja od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH na Gradu i Taborima. Svrha iskapanja je bila dvojaka: znanstvena i kao podloga za djelomičnu konzervaciju i prezentaciju ruševina. Pored Zavoda u financiranju radova je učestvovala i općina Ključ.
1973. Arheološka istraživanja od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH na Gradu i Taborima. Osim kraćega izvješća, koje je izgubljeno sa dijelom dokumentacije u ratu 1992-1995.godine, rezultati ovih radova nisu objavljeni. Istovremeno je, za potrebe konzervacije i djelomične restauracije grada, sačinjen geodetski plan. Paralelno sa iskapanjima na Gradu i Taborima su stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika kulture

BIH izvršili obimnije konzervatorske i restauratorske radove. Dokumentacija se nalazi u Federalnome zavodu za zaštitu spomenika kulture.

Pokretni arheološki materijal predat je Muzeju Bosanske krajine (danas Muzej Republike Srpske) u Banjoj Luci.

i. Završeno je otkrivanje topovskoga gnijezda **(G)**, vršeni su radovi na Branič-

kuli **(B)** i prostoru ispred kule, tj. njezinome predvorju. Vršena je konzervacija paralelno sa arheološkim radovima.

i. Nastavak iskapanja na prostoru palače **(E,F)**, istočnome prostoru ispred Branič-kule **(B)** i "Podgrađa" neposredno ispod sjevernoga bedema Grada. Vršena je konzervacija paralelno sa arheološkim radovima.

1986-1989. Konzervacija kompleksa Grada i Tabora.

4. Sadašnje stanje lokaliteta

Uvidom na licu mjesta ustanovljeno je sljedeće:

- objekt srednjovjekovni grad Ključ je u dobrome stanju, osim manjih pukotina i urušavanja zida i prodora raslinja, zapadno od Kapi-kule. Ostali dijelovi su dosta solidno sačuvani. Konzervacija je izvršena pomoću cementne žbuke. Na nekim dijelovima, naročito natprozornicima ili nadvratnicima, te na gornjim dijelovima topovskih otvora, su jaki namazi te žbuke.

III – ZAKLJUČAK

Primjenjujući Kriterije za donošenje odluke o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom, usvojene na IV sjednici Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika (03.-09.rujna 2002.godine), Povjerenstvo donosi odluku kao u dispozitivu. Odluka je zasnovana na sljedećim kriterijima:

A) Vremensko određenje

Povijesna vrijednost

Umjetnička i estetska vrijednost

- i. Kvalitet obrade
- iv. Kompozicija
- vi. Vrijednost konstrukcije

F) Ambijentalna vrijednost

- ii. Značenje u strukturi i slici grada,

G) Izvornost

- i. Oblik i dizajn,
- ii. Materijal i sadržaj,
- v. Položaj i smještaj u prostoru,

H) Jedinstvenost i reprezentativnost

- i. Jedinstven i rijedak primjerak određenoga tipa
- I) Cjelovitost (cjeline, područja, zbirke)**
- i. Fizička cjelovitost
- ii. Homogenost
- iii. Zaokruženost (kompletnost)
- iv. Nenarušenost stanja

Sastavni dio ove odluke su:

- fotodokumentacija,
- grafički prilozi.

Korišćena literatura:

Tijekom vođenja postupka proglašenja dobra nacionalnim spomenikom BiH, korišćena je sljedeća literatura:

- 1891 Vaclav, Radimsky, O nekim prehistoričkim i rimskim građevnim ostacima u području rijeke Sane u Bosni. Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo, Zemaljski muzej, 1891., 431-445.
- 1904 Ćiro, Truhelka, *Naši gradovi*. Naklada knjižare J. Studnička i dr. Sarajevo, 1904.
- 1952 Hamdija, Kreševljaković, *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, br.II, Sarajevo, Orijentalni institut, 1952.
- 1953 Hamdija, Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*. Naše starine I, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo, 1954., 22.
- 1957 Vego, Marko, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*. Svjetlost, Sarajevo 1957., 105
- 1973 Ivo, Bojanovski, *Ključ na Sani, Ključ – srednjovjekovni grad*. Arheološki pregled 15, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1973, 100 –105.
- 1978 Desanka, Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo, Veselin Masleša, 1978.
- 1982 Ivo, Bojanovski, *Ključ na Sani, Ključ – srednjovjekovni grad*. Arheološki pregled 23, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd, 1982, 140–142.
- 1988 Ivo, Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. ANUBIH, Djela, knjiga LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja , knjiga 6, Sarajevo, 1988.
- 1995 Marko, Popović, *Srednjovjekovne tvrđave u Bosni i Hercegovini*. Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 1, Srpska akademija nauka i umetnosti. Beograd 1995., 33-55.
- 1997 Marko, Popović, *Vladarski i vlasteoski dvor u srednjovjekovnoj Bosni*. Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 2, Srpska akademija nauka i umetnosti. Beograd 1997., 1-33.

Nosilac istraživanja i izrade Prijedloga odluke:
Lidija Fekeža, magistar arheologije,
vanjski saradnik Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika